
Україна

ДИПЛОМАТИЧНА

НАУКОВИЙ ШОРІЧНИК

Випуск одинадцятий

Упорядники

*Леонід Губерський, Павло Кривонос,
Борис Гуменюк, Анатолій Денисенко*

Київ • 2010

Павло Гай-Нижник

Народився 28 травня 1971 року в м. Дунаївцях Хмельницької обл. Навчався в Донецькому вищому військово-політичному училищі інженерних військ і військ зв'язку (1989–1991), закінчив історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту ім. В. П. Затонського (1995), аспірантуру Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (1998) та докторантуру Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2008).

Кандидат історичних наук (2000). Доктор історичних наук (2008). Старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Автор понад 200 наукових публікацій, а також монографій: «Документальні джерела і матеріали до історії фінансової політики уряду Української Держави (29 квітня — 14 грудня 1918 р.). Довідник» (К., 2004), «Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана П. Скоропадського (29 квітня — 14 грудня 1918 р.)» (К., 2004), «Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917–1930 рр.)» (К., 2006), «Український Державний банк: історія становлення (1917–1918 рр.)» (К., 2007) та збірок поезій «Згадай мене... Лірика кохання» (К., 2006) і «Смак свободи; Згадай мене» (К., 2009).

Співавтор «Науково-документальної збірки до 90-річчя запровадження державної служби в Україні» та колективних монографій «Нариси історії державної служби України» (К., 2008) та «Історія державної служби України» у 5 томах (К., 2009).

Нагороджений Орденом Святого Рівноапостольного князя Володимира Великого III ступеня (2006) і Почесною грамотою Міністерства освіти та науки України (2007).

ПОВАЛЕННЯ УНР І ПЕРЕВОРОТ П. СКОРОПАДСЬКОГО У 1918 Р.: ПРИЧИНИ І РУШІЙНІ СИЛИ (ВНУТРІШНІ ТА ЗОВНІШНІ ЧИННИКИ)

29 квітня 1918 року Українська Народна Республіка припинила своє існування. Державний переворот, вчинений організацією «Українська Народна Громада», привів до влади ген. П. Скоропадського, якого того ж дня було оголошено гетьманом і який обійняв диктаторські повноваження. Так на сім з половиною місяців стала очолювана ним Українська Держава у формі Гетьманату.

Втім історики й досі сперечаються, які сили були визначальними в успіхові гетьманського перевороту та в такому легкому падінні Центральної Ради. Тут варто, перш за все, з'ясувати і розвести у належні площини причинно-наслідкові аспекти. І одним з перших питань у цій галузі є не стільки чому державний переворот відбувся так легко, а, щонайменше, в кількох інших, предтечних, «чому»: чому взагалі постала потреба у радикальній зміні влади та чому переворот став можливим.

Відповідь на ці «чому» впала УНР, як правило, апріорі не може бути однозначною, але її вихідні складові кореняться не в особі П. Скоропадського, не в підступах консервативних (контрреволюційних чи буржуазних, як хтіли б їх назвати деякі сучасні адепти радянської історичної школи) кіл, не в більшовиках і навіть не в німецько-австрійському факторі, а в самій Центральній Раді чи, вірніше, в її провідниках.

Щоб внести ясність у поставлені питання, необхідно оглянути і зіставити самі факти перебігу змін влади у 1918 році, їхній розвиток, характер, чинність і наслідки, перш за все з юридичного, історико-правового кута зору. Слід розглянути зазначені події не з погляду політичних уподобань або аналізу змісту, форми й здобутків того чи іншого державного утворення, представленою цими правлячими колами, а виключно зі встановленого міжнародного погляду на визначення характеристики засобу опанування владою, виходити виключно з факту обставин перебрання влади, не вдаючись до будь-яких політичних чи інших сентиментальностей.

Ще на світанку свого зародження (весна–літо 1917 р.) Центральна Рада формувалася винятково з партій, організацій та спілок соціалістичного спрямування. В остаточному варіанті з 19 партій, представники яких перебували в лавах Центральної Ради, — 17 мали виразне соціалістичне спрямування. До того ж система виборів до Центральної Ради не була загальнонародною, а отже — демократичною. Партії есерів та есдеків заздалегідь отримали (невідомо з огляду на які пропорції делегування від населення) більшість місць. Буржуазно-демократичні, консервативні і ліберальні партії та організації не були допущені до участі в роботі Центральної Ради, а певні помірковані елементи просто витіснялися з неї. Таким чином визначати УНР за Центральної Ради як «парламентську за формою, демократичну

за сутністю, соціалістичну за ідейною спрямованістю»¹ не зовсім слушно.

Більш доречним було б визначення, що *УНР мала характер соціалістичної республіки з обмеженою демократією та ознаками соціально-класової системи народного представництва і революційного парламентаризму*. Крім того, соціалістичними провідниками УНР фактично було узурповано не лише політичну владу (отже й можливість впливів на соціально-економічні шляхи розвитку країни), а й саме поняття приналежності до українства, до українського народу, до права будь-якого громадянина брати участь у визначенні долі власної Батьківщини. Несоціалістичні партії та організації (навіть національного, але поміркованого спрямування), середні та заможні верстви населення (т. зв. середній клас), національна буржуазія (а вона була, хоч і нечисельна) були викинуті на узбіччя націєтворчого та державно-політичного процесу. Більше того, на практиці селянство та робітництво, від імені яких творилася нова українська державність та будувався новий соціальний лад, також, врешті-решт, були позбавлені можливостей та важелів впливу на соціально-економічну політику в державі, а республікою керувала лише група інтелігентів-романтиків.

Крім того, такий підхід призвів до неспроможності уряду не лише адміністративно опанувати країною, а й налагодити власну роботу. Ще 29 жовтня 1917 року голова першого (соціал-демократичного) уряду Центральної Ради В. Винниченко практично визнав бездіяльність генеральних секретарів у справі розбудови державної урядової та адміністративної служби, коли заявив, що «перші часи роботи Генерального Секретаріату пройшли на зміцнення самого Секретаріату в більш моральному смислі», а очолюваний ним «Генеральний Секретаріат існував досі більш фіктивно, ніж реально, бо у нього не було майже жодних органів і апаратів. Через те діяльність його не відзначалась широтою і помітністю, бо багато праці йшло на внутрішнє налагодження апарату»². Голова уряду нарікав на неготовність національної інтелігенції до урядової роботи та загальну кадрову кризу, відсутність грошей та підтримки з боку Тимчасового уряду Росії³.

Військовий міністр уряду Центральної Ради полковник О. Жуковський згадував про ті часи із захопленням і, водночас, з жалем та усвідомленням історичного заручництва політич-

ної долі тогочасної УНР: «Кожен майже із діячів почував себе Наполеоном, почував себе героєм, призваним спасти отчизну і дати їй лад та порядок. Багато із них міркували в душі, що тільки він один покликаний і призваний історією до святого діла — відродження батьківщини. В цьому виявилось інтелігентське кружкове виховання і вплив російської культури. Чисті душею, з великими святими ідеалами, переповненим серцем робити і принести людству добро, любов та правду, але простої роботи, техніки в праці, адміністративного хисту і марудної мілкої щоденної роботи для них вона не була зрозумілою... Правда не всі то з чистими намірами.., щоб щиро працювати. Не треба забувати.

Це був період перегонків в розрішенню політично-соціально-економічних питань порівнюючі з Совдепією. А такі обставини, в свою чергу, висували на підмостки політичного життя політиків демагогів, ріжних авантюристів, людей аморальних, безпринципних, які уструявали свої особисті інтереси і хтіли взяти від життя, від других людей що тільки можна взяти, але накладати високих обов'язків на себе, ні — це заборонялося, це не полягало в їхній натурі»⁴. О. Жуковський із розпачем зазначає, що такі обставини не могли сприятливо впливати на будівництво армії, проте буде цілком справедливим зауважити, що всі ці фактори не могли негативно не позначитися й на процесі плідної діяльності органів державної влади, процес формування яких щойно розпочався, а відтак і взагалі на перебіг національного державотворення за часів Центральної Ради.

Перш за все плідній роботі заважала кадрова проблема. Штатне укомплектування підрозділів міністерств так і не набуло оптимального вигляду. Підбір працівників за соціальним походженням та партійною приналежністю викинув за межі державотворчої роботи досвідчених у таких справах працівників середньої ланки. Не було вжито заходів й до реформування системи праці в департаментах, через відсутність коштів заробітна плата урядових службовців не відповідала потребам часу, а отже не сприяла притоку фахівців до урядових структур. Непродумана кадрова політика призводила до того, що в органах виконавчої влади не було досвідчених професійно підготовлених державних службовців.

Закон Центральної Ради «Про утворення Українського Народнього Війська» від 3 січня 1918 року практично знищував ідею створення збройних сил УНР, натомість оголошувало-

ся, що «для оборони рідного краю від зовнішнього нападу заводиться в Українській Народній Республіці народне військо (народня міліція)»⁵. При цьому сам закон про народну міліцію ще навіть не був вироблений, а до часу його видачі визначалося «приступити до організації і набору кадра інструкторів, котрі після відповідної підготовки мають стати до роботи по заведенню народної міліції», а новонабрані кадри інструкторів (вільно винаймані, до речі, за 100 крб. на місяць) мали об'єднуватися у військові частини за територіальним губерніяльно-повітовим принципом⁶. Після відмови від будівництва національної армії та усунення від служби кваліфікованих, але «соціалістично не-свідомих» державних та інших службовців, до незадоволених політикою Центральної Ради потрапив і численний прошарок цивільних і військових службовців.

«Техніки, інженери, промисловці, дідичі, управителі культурних маєтків, всі інтелігентські сили, цілий вихований літами апарат новочасної суспільности, що міг би одиноким вирвати край з руїни, загнано в кут», — справедливо зазначалося на Всеукраїнському з'їзді хліборобів-демократів⁷. У підсумку неспроможність уряду УНР налагодити в республіці апарат влади та механізм втілення в життя власних рішень сприяла виникненню в державі системної управлінської кризи.

Не було прийнято закон про уряд УНР, тобто основний документ, який мав визначити його структуру, чітко окреслити компетенцію, регламентувати взаємовідносини із законодавчим органом. Не були затверджені положення про окремі народні міністерства, не закінчено роботу над їх структурою та штатними розкладами, не вирішена проблема фінансування. Що більше, до останнього дня існування «першої» УНР Центральна Рада не спромоглася прийняти жодного нормативно-правового акту, що чітко окреслював би повноваження та взаємодію між вищою законодавчою (Центральною Радою) та вищою виконавчою (Генеральним секретаріатом / Радою народних міністрів) владами. Все це значно ускладнювало роботу уряду, призводило до протистояння гілок влади. Уряд не виробив механізму втілення в життя власних рішень і, усвідомлюючи це, не вдався до дієвих кроків. Реальна влада Центральної Ради та її урядів фактично поширювалася лише на Київ та його околиці.

Більше того, насправді Центральна Рада так і не стала «уособленням національно-демократичного фронту»⁸, позаяк са-

ме її лідери розкололи спочатку український національний рух (самостійники були оголошені ними ледь не провокаторами, а середній клас і консервативні кола взагалі позбавлялися права бути представниками українства), згодом було нівельовано й поняття демократичного фронту (взяти хоча б політику утиску профспілок, ставлення до несоціалістичних українських організацій та партій) тощо. На жаль вона стала уособленням лише українського революційно-соціалістичного (національно-соціалістичного) фронту, а не національно-демократичного.

Таким чином вже з перших місяців існування Центральної Ради її лідерами було закладено під щойно збудований фундамент УНР вибухівку вповільненої дії. Примусово усунені від можливості брати участь в політичному житті держави і впливати на її соціально-економічний розвиток (чи, скажімо, хоча б скласти офіційно визнану опозицію) середні та великі землевласники, дрібна і велика буржуазія різного ідеологічного та політичного світогляду (ліберально-буржуазного, консервативного, буржуазно-демократичного тощо), а згодом навіть і поміркованого соціалізму, рано чи пізно мусіли б вимагати своєї політичної ніші в державі. Коли ж ними була усвідомлена неможливість легальним шляхом (як опозиції) зайняти цю нішу, цілком природною стало прагнення здобути її силоміць, параліч же влади та системна управлінська криза лише додавали наснаги тим, хто після українсько-більшовицької війни були вже не просто невдоволені Центральною Радою, а вважали її нездатною до політичного керівництва державою. Таке становище логічно почало й зближувати між собою ці різні, але однаково незадоволені Центральною Радою, кола, які розпочали процес власної структуризації та консолідації. Таким чином в країні виникла ще й глибока системна політична криза.

Остаточного ж вироку долі УНР, репрезентованій Центральною Радою, завдала, попри системних управлінської та політичної криз, криза економічна. Не спромігшись опанувати економічною ситуацією (чи хоча б якимось чином покращити її) українська соціалістична влада втратила лояльність робітництва (саме лояльність, а не підтримку, бо її практично не мала), залізничники (які на ті часи обслуговували важливу не лише з торговельно-економічного боку галузь, а й з військово-стратегічного), що більш як чотири місяці не бачили зарплатні, протестними страйками паралізували країну. І, врешті, в

підтримці Центральної Раді відмовили ті, кого вона вважала за свою соціальну базу, ті, кого українські соціалістичні вожді ототожнювали з безмірною губкою, що мала бути просякнута їхньою ідеологією, і що були для них взірцем народного українства — селяни. Село, кинуте бездіяльністю уряду УНР сам на сам на поталу хаосу та анархії, не пробачило Центральної Раді невіршеність земельного питання. Безземельні селяни почали на власний розсуд «господарювати», а дрібні хлібороби самоорганізовуватися, аби вижити, проте і ті й інші вже не вважали Центральну Раду за свою владу. Відсутність же армії і зовсім залишила УНР беззахисною як перед внутрішніми, так і перед зовнішніми загрозами.

Все це вже у ті часи усвідомлювали сучасники. Так, наприклад, старий український діяч, відомий член ТУПу Л. Жебуньов у листі до Є. Чикаленка від 14 грудня 1917 року з прикрістю передрікав: «Нема в мене надії, що „вискочить” Україна, голов-но нема, через брак у нас відповідної державної інтелігенції. Єсть завзяті хлопці, а державних мужів нема, навіть серед літ-ніх людей... Остільки безтактовності, нерозуміння державних справ, незнання практичного життя, і разом з тим — нахилу до насильства, коли ще нема у самих твердого ґрунту під ногами, одним словом, мужицька демагогія... [...] Ви ж бачите, що 3-й універсал (власно — про землю) наробив якого лиха, а той «закон», що виготовляється, мабуть, доконає культуру, промисло-вість і саму інтелігенцію, хоч і так — жменька її. Настане пов-на руїна, і тоді Україну бери голими руками, хто тільки схоче того...»⁹. Так, власне кажучи, воно й сталося.

Таким чином увесь цей комплекс крайнощів, сукупність управлінської, політичної та економічної криз фактично ізолю-вали Центральну Раду та її уряд від власного народу і в усю-му вищенаведеному слід шукати причини падіння УНР. Сам же факт державного перевороту та різні аспекти його практичної реалізації є лише наслідками безкомпромісовості провідників Центральної Раді у різних сферах суспільно-політичного жит-тя й державотворчої неспроможності тогочасних соціалістичних вождів УНР.

Фактично УНР була знищена ще протягом січня–лютого 1918 року більшовиками і причиною цього були не більшовиць-кі війська, а вже висловлені вище причини слабкості україн-ської державності. Програш війни був тільки наслідком і лише

інший зовнішній фактор (німецький та австро-угорський) реанімував УНР. З програшу війна перетворилася на перемогу з додатковими бонусами: офіційна державність, її визнання державами Почвірного блоку (а отже УНР ставала суб'єктом міжнародних відносин), можливість здійснювати стабільні зовнішньоторговельні операції (навіть за тими умовами, які були визначені Берестейським договором від 9 лютого¹⁰ та сумарним торговельним договором від 23 квітня 1918 р., це мало пожвавити господарчі відносини в Україні і зрушити економічний ступор УНР), виготовлення достатньої маси українських грошей, захищених від підробок (що надало б коштів для вливання в економіку та на соціальну сферу) тощо. Проте головним бонусом для Центральної Ради була її захищеність і можливість відновити в країні стабільність та лад.

Центральним державам потрібне було продовольство, і байдуже чи дадуть їм його українські есери, чи соціал-демократи, чи консерватори. Уряд УНР мав лише скористатися цією нагодою, відновити владні структури, здійснити свої (але успішні, а отже й реальні з точки зору втілення в життя) реформи, проаналізувати причини власних невдач і, «залатавши» державотворчі прогалини, шляхом соціального й політичного компромісу повернути авторитет української влади в суспільстві, а отже — забезпечити будівлю УНР від хуртовин історичного моменту. Але ж курс уряду В. Голубовича не змінився, як і позиція Центральної Ради щодо принципів і форми державного будівництва! Отже Центральна Рада, а з нею і Українська Народна Республіка, у тій моделі та за тієї структури владноуправлінських інституцій, які існували на той час, були приречені на падіння. Питання полягало лише в тому, коли, хто і в який спосіб підірве її ззовні, або коли ця вибухова суміш здетонує зсередини. Сталося так, що ці обидва фактори вже визрівали практично одночасно, а в квітні 1918 року пересіклися й дійшли до порозуміння щодо подальшої долі Центральної Ради та української державності.

Між тим в країні все більше загострювалося військово-політичне і соціально-економічне становище. Зростало обопільне напруження й у стосунках між Центральною Радою та німецько-австро-угорським окупаційним командуванням. Берлін та Відень непокоїла безгосподарська політика уряду УНР, що ставило під загрозу продовольчу ситуацію в їхніх країнах. Крім

того, союзницькі війська в умовах неспинної анархізації та безладу в країні все більше і більше змушені були виконувати окупаційно-поліцейські функції, а це не лише зумовлювало ескалацію протистояння з населенням (яке було достатньо озброєне для партизанської війни і до того ж підбурювалося до опору самими українськими соціалістами), але й змушувало представників німецького та австро-угорського командування вже з березня 1918 року раз у раз ставити перед своїм політичним керівництвом питання: чи для цього вони прибули в Україну і чи варто підтримувати в Києві режим, який здатен лише на декларації та соціалістичну риторіку.

Так, наприклад, представник австро-угорського МЗС при Головному командуванні армії ген. Р. Шторк 27 березня 1918 року надіслав з Бадена своєму міністрові іноземних справ графові О. Черніну у Відень отриману ним з Києва доповідь одного з органів інформаційного відділу Головного командування армією. В ній щодо урядової ситуації в УНР зокрема зазначалося: «Уряду симпатизує дуже незначна частина населення країни. Крупні поміщики, буржуазія, російські соціалістичні революціонери, кадети та частина селянства налаштовані проти нинішнього уряду, що спирається головним чином на багнети австрійських і німецьких військ. Фінансові та промислові кола відмовляють в підтримці уряду, посиляючись на ризикованість соціалістичної програми. Міністерства повністю дезорганізовані, усюди не вистачає досвідчених фахівців»¹¹. 30 березня 1918 року австро-угорський посол в УНР граф Й. Форгач у телеграмі до Відня, повідомляючи міністрові іноземних справ О. Черніну про зубожілий стан на залізничному транспорті України, доповідав про владний та господарчий хаос і «повний крах фінансової системи в Україні»¹². Там же й промайнула думка, що для виправлення становища «необхідні певний час і зовсім інша державна влада, а не уряд кількох молодих безпорадних революціонерів та соціал-демократичних утопістів»¹³. 2 квітня 1918 року головнокомандувач 4-ю австро-угорською армією з Одеси телеграмою повідомляв Головне армійське командування в Бадені та Міністерство іноземних справ у Відні про критичний стан Центральної Ради, додаючи, що в Одесі ходять чутки про те, «що німці в Києві готуються взяти на себе повноваження уряду»¹⁴, тобто повалити Центральну Раду і встановити власну адміністрацію на військово-окупаційних засадах.

Отже, наприкінці березня — на початку квітня 1918 року австрійська розвідка вже мала відомості про плани німців повалити Центральну Раду власними силами і «взяти на себе повноваження уряду», тобто запровадити окупаційну адміністрацію. Як бачимо, наприкінці березня — на початку квітня ще не йшлося про пошук претендента на диктатора, а тим паче про кандидатуру П. Скоропадського, який лише в березні прибув до столиці.

Врешті, німецькі та австро-угорські війська почали захоплювати в свої руки залізниці, склади зброї, сирівців і хлібних продуктів, заявляючи на них так зване «право воєнної здобичі», що призвело в квітні 1918 року до політичного (дипломатичного) конфлікту між окупаційним військовим командуванням і урядом УНР. Накази німецького головнокомандувача в Україні фельдмаршала Г. Айхгорна про засів полів і про заборону захоплення поміщицької землі від 6 квітня 1918 р.¹⁵, який був виданий без узгодження з урядом УНР і являв собою грубе втручання у внутрішні справи України, викликав різку критику з боку різноманітних діячів Центральної Ради.

Уряд УНР заявив про скасування цього наказу, усвідомлюючи, що німецьке верховне командування ніколи не відмовиться від свого розпорядження. При цьому військовий міністр УНР розумів також і безпорадність української влади не лише у взаєминах з вищим командуванням окупаційних військ, а й щодо стосунків на рівні середньої та нижчої ланки командного складу німецьких та австро-угорських військ у провінції. Вже на початку весни 1918 року, їдучи в с. Гриви на зустріч з німецьким генералом Клавзіусом, О. Жуковський усвідомлював, що влада УНР, позбавлена власних збройних сил та владно-адміністративної вертикалі на місцях, змушена буде зіткнутися з численними проблемами у взаєминах з новими союзниками, які дуже скоро перетворяться на окупантів. «Фактично і фізично не можна уникнути свавільних вчинків німецького війська, — писав військовий міністр УНР, — а як додати ще, що відсутність адміністративних органів на місцях, які могли б зразу допомогти розібратись во всіх подібних бешкетах, цілком зрозуміло утворює ненормальне взаємовідношення»¹⁶.

Ненормальність цих взаємин посилювалася також неспроможністю уряду Центральної Ради опанувати не лише адміністративною владою, а й фінансовою та господарчою сферами¹⁷. Так, 8 квітня повноважний представник Головного командуван-

ня австро-угорської армії при уряді УНР подав звіт генерал-майору Вальдштеттену, в якому характеризувалися керівництво УНР, позиції Центральної Ради і партійні стосунки. В документі, зокрема, констатовалося, що уряд УНР «спирається на положення соціал-революційних теорій (розподіл землі, монополізація зовнішньої торгівлі тощо), неопановані вияви яких Кабінет не може стримувати безпосередньо, то завжди потрапляє до екстремальних ситуацій і невпинно підпадає під різку критику з боку меншості. Навіть серед таких крупних партій, як, наприклад, соціал-демократична, дедалі більше звучать докори на адресу уряду в його відступі від загальноновизнаних соціал-демократичних засад, тоді як меншість звинувачує уряд в реакційному шовінізмі та безсиллі щодо зловживань владою окупаційних військ»¹⁸. Доречно відмітити тут три важливих факти: безпорадність уряду взагалі, розкол між двома найбільшими партіями (есдеками та есерами) і звинувачення соціалістичної опозиції також, але іншопартійного, уряду в безсилості протистояти все зростаючим самоправним діям окупаційних військ. А це вказувало не лише на слабкість влади УНР, а й на те, що в стінах Центральної Ради відкрито звучать заклики до протистояння з німецькими та австро-угорськими військами. Чим не причина схилитися до рішення завдати превентивного удару по такій владі. Над Україною примарою нависло німецьке: «Wir werden Ordnung schaffen»*.

Водночас в довірі урядові УНР відмовляли навіть його партнери по соціалістичній коаліції. В березні 1918 року соціал-демократи розпочали кампанію критики уряду В. Голубовича, вказуючи, що соціалізація має «дрібнобуржуазну, утопічну і реакційну суть»¹⁹. Вони вимагали також змін до земельного закону та перегляду результатів виборів до Установчих зборів і терміну їхнього скликання. В цьому з ними солідаризувалися й соціалісти-федералісти, які, разом з тим, пішли ще далі — через свою пресу есефи заявили, що вимагають ще й негайної зміни уряду і навіть зміни принципів його формування²⁰. З 14 квітня 1918 року УПСФ оголосила про свій перехід до різкої опозиції щодо уряду, а вже 27 квітня її ЦК ухвалив відкликати з нього своїх міністрів²¹. Соціалістична владна коаліція фактично розпалася.

* Wir werden Ordnung schaffen! — Ми наведемо тут порядок (нім.).

На цей час одразу кілька правих груп в Україні також прагли зміни влади в УНР. 9 березня 1918 року представники бізнесу, фінансів і сільського господарства закидали урядові у бездіяльності, вказуючи у своєму зверненні, зокрема, на параліч економічного життя країни, хибність політики нерегламентованого робітничого контролю на підприємствах, згубній політиці соціалізації на селі, що податки не сплачуються, а помайнове обкладання перетворилося у фікцію. Дописувачі вимагали здійснення кардинальних, але не соціалістичного характеру, реформ, зазначаючи при цьому, що владі УНР «необхідно відмовитися від тих ілюзій і утопій, які хочуть побудувати майбутнє України на соціалістичних началах в найголовнішій галузі її економічного життя — в сільському господарстві. До тих пір, поки не буде відновлено право власності, жодні зусилля щодо утвердження нормальних умов державного життя в усіх сферах — правовій, економічній, військовій та соціальній не дадуть ніяких результатів»²². 25 квітня 1918 року від імені об'єднаних організацій промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства України (Протофісу) вони виробили «Декларацію урядові Української Народної Республіки», де вказали на своє бачення фінансово-економічного розвитку країни і знов вимагали відмови від соціалістичних експериментів і проведення фахової політики у всіх сферах державного життя»²³.

І якщо хлібороби-демократи, починаючи з березня 1918 року, ще прагли через пресу та прямого тиску на Центральну Раду (відомі делегації від з'їзду хліборобів у Лубнах, скликаному УДХП, тощо) домогтися кардинальних змін в аграрній політиці, скасування підсумків виборів до Установчих зборів, забезпечення рівних умов щодо політичної діяльності поряд із соціалістичними партіями і несоціалістичними та поповнення своїми членами Центральної Ради²⁴, то інші праві кола України вже не вірили в можливість легальним шляхом досягти змін у країні.

Об'єднане в «Раду земель» правобережне польське поміщичтво за допомогою австро-угорських каральних загонів вже почало репресії проти селян і «збирання» своїх маєтків. У політичному ж плані польські заможні кола в Україні взагалі раді були б не лише зміни влади в УНР, а й повній ліквідації української державності й радо сприйняли б австрійський протекторат над Правобережжям. На Лівобережжі проросійський Союз хліборобів (Союз земельних власників) був його дзер-

кальним відображенням, але вже з готовністю прийняти німецьке правління. 12 квітня 1918 року його представники надіслали до Центральної Ради телеграму з вимогами не лише негайного припинення експериментів по соціалізації землі, а й відставки уряду та розпуску Центральної Ради, аби та «не наразила в подальшому на себе жорстокого, проте справедливого гніву чесно-го трудящого населення України»²⁵. Не очікуючи належної реакції від керівних кіл УНР, 22 квітня 1918 року Союз земельних власників запропонував німецькому Оберкомандо докладно розроблений план утворення в Україні генерал-губернаторства, в якому генерал-губернатор призначався б німецьким командуванням і керував підвладною йому територією засобами очолюваних ним же збройних сил та за допомогою призначених ним же особисто членів Директорії. Крім того, великі землевласники пропонували скликати у створеному генерал-губернаторстві відповідні законодавчі збори, які мали б скасувати закони, прийняті Центральною Радою²⁶.

Такі заманливі як для німців, так і для австрійців пропозиції, здавалося б, мали бути прийнятними як для Берліна, так і для Відня. Проте керівництво провідних Центральних держав усе ж не могло дозволити собі таких кроків і мусило зважати принаймні на кілька серйозних застережень. Перш за все подібні кроки з будь-якої однієї сторони викликали б природні «тертя» з іншою; поділ України на зони впливу — то одна річ, а поділ на зони прямого військового управління, а отже й економічної експлуатації країни, зовсім інша; Німеччина та Австро-Угорщина елементарно не мали часу на рутинне з'ясування стосунків не лише між собою, а й з Туреччиною та Болгарією, що вимагало б переписання квот щодо отримання продовольства, збіжжя, сировини тощо з України між ними; до того ж розкол України неминуче призвів би якщо не до розколу, то до надзвичайного загострення і без того напружених стосунків всередині Почвірної коаліції. По-друге, ліквідація української державності серйозно зашкодила б репутації Центральних держав на міжнародній арені і дала б додаткові козирі антантівській пропаганді. Не менш важливою був і третій аспект — сприйняття такого кроку громадськістю та політичними колами власне в самих країнах Центрального блоку. Як відомо, в Німеччині були досить впливові кола, що вважали доцільним існування Української держави як з геополітичної, так і з економічної точ-

ки зору, а численні представники соціал-демократії в Рейхстазі неминуче б використали такий необачний крок на свою користь. В Австро-Угорщині ліквідація України як державного утворення зумовила б не лише політичне загострення, а й ускладнення в національних краях, не кажучи вже про проблеми в Галичині тощо. В Туреччині та Болгарії громадськість також не проковтнула цей крок, який викликав занепокоєння влади, позаяк вказував би на неповагу до союзників. Й, нарешті, втілення в життя цього проекту неминуче запалило б пожежу визвольної боротьби українського народу проти окупантів, у яких вже не було б політико-ідеологічного прикриття у вигляді Берестейського договору та київського уряду. До того ж очолити цю боротьбу могли (і вже були готові) не лише соціалісти чи праві організації, а й більшовики чи, навіть (водночас), Добровольча армія. Нове відновлення другого фронту на сході Європи з цілком імовірною можливістю взагалі втратити будь-який економічний зиск з палаючої у вогні України було небажаним для Центральних держав і їхні провідні політичні кола усі ці загрози цілком усвідомлювали.

Таким чином ані німці, ані австро-угорці навесні 1918 року не могли дозволити собі втягнутися в таку авантюру, як ліквідація української державності, але й змиритися з існуванням Центральної Ради теж були вже неспроможні. Відтак з'явилася ідея зробити ставку на людину, яка прагла б і була здатна не лише очолити збережену Українську державу, сформувати діловий несоціалістичний уряд і певною мірою об'єднати навколо своєї особи більшу частину українського населення та партій з різною спрямованістю (націонал-патріотів, самостійників, проросійські організації, поміркованих соціалістів, дрібних і великих власників тощо), але й здійснити такий переворот. З усіх можливих претендентів (І. Луценко, І. Полтавець-Остриця, М. Міхновський, Є. Чикаленко, Б. Ханенко) саме П. Скоропадський якнайкраще підходив до такої ролі.

П. Скоропадський був нащадком гетьманського роду, що мало не лише вгамувати тугу народу за сильним лідером та ідеалізованим минулим Гетьманщини і задовольнити романтичні пориви частини молоді, а й підживити його особисті чесноти стати керівником не гіршим за славних предків. Його соціальний статус мав заспокоїти великих власників і буржуазію, а перебування при дворі флігель-ад'ютантом імператора — русофільські кола.

Як відомий бойовий генерал двох воєн (російсько-японської та Першої світової) він мав бути позитивно сприйнятий російським офіцерством, а як генерал-українізатор 34-го армійського корпусу — українськими старшинами. Ще зовсім нещодавні події 1917 року, коли П. Скоропадський із своїм 1-м Українським (колишнім 34-м) корпусом перейшов під юрисдикцію Генерального секретаріату військових справ і врятував від повалення збільшовиченими загонами Є. Бош Центральну Раду, як і його призначення командувачем військ УНР на Правобережжі, повинні були примирити з його владою не лише українські патріотичні кола, а й поміркованих соціалістичних діячів, що були членами тієї ж Центральної Ради. Ці його кроки мали вказувати на те, що він був не просто лояльним, а прибічником української державності й позитивно сприймав соціальні реформи, навіть якщо не поділяв їхнього радикалізму. П. Скоропадський був отаманом Вільного Козацтва, основу якого складала дрібні та середні хлібороби, а отже й цей прошарок населення (до того ж озброєного) мав не лише позитивно сприйняти його як нового керівника держави, а й підтримати в провінції. І, нарешті, як людина військова, з бойовим досвідом, він вселяв повагу в окупаційного командування та втілював надії народу на припинення анархії в країні, а загалом — сподівання на спроможність встановлення порядку в країні та початок відновлення нормального життя.

Найголовніше ж — у ген. П. Скоропадського була власна організація (Українська народна громада) чисельністю до 1500–2000 тис. осіб, значну частину членів якої складала вірні йому офіцери та козаки (колишні старшини 1-го Українського корпусу та козаки Вільного Козацтва), яка вже вела активні перемовини з різними правими колами (українськими самостійниками, УДХП, Радою землян, Союзом землевласників) і готувалася до захоплення влади.

Програма УНГ складалася з 39 пунктів. Серед основних заasad організації були: створення твердих підвалин для досягнення самобутності, процвітання, єдності та самостійності наново відродженої України, національної єдності всіх українців, проголошення української мови державною. Щодо прав громадян України зокрема наголошувалося на праві власності як основі людської культури. Земельне питання мало б базуватися також на принципі гарантування права приватної власності. Водночас держава мала право відчуження землі у великих власників та

забезпечення нею хліборобів, насамперед козаків і тих, хто захищав Україну від зовнішніх та внутрішніх ворогів, у таких обсягах, що забезпечували заможне існування хліборобських родин.

Найбільш ґрунтовно й широко був представлений економічний блок програми, в якому крім загальних тез щодо піднесення приватного підприємництва, ролі держави як його покровителя і заохочувача, відновлення народного господарства, було чітко виписано реформу оподаткування та необхідність створення обмеженої кількості державних монополій. Разом з тим передбачалася ліквідація як зовнішньої, так і внутрішньої торговельної монополії держави. Ретельно було розроблено заходи у сфері налагодження транспорту, в тому числі автомобільного загального користування з доступними тарифами.

У соціальній сфері пропонувалося законодавство, засноване на державному страхуванні праці, її охороні, особливо на шкідливих для здоров'я виробництвах, та вирішенні всіх спірних між працею та капіталом питань через примірювальні камери. В області судочинства було задекларовано прагнення до повної незалежності суду, перегляду цивільного та кримінального кодексів, реформування слідства, цивільного та виконавчого процесів тощо. Окремим розділом програми був культурно-освітній та охорони здоров'я, яким декларувалася турбота партії (УНГ) про «всебічний розвиток освіти», її доступність для всього населення. Мовами викладання мали бути: у нижчій школі — українська; у середній і вищій — за вибором учнів, але з обов'язковим вивченням державної (української) мови. Зазначимо також, у приватному житті громадяни мали б право використовувати також і російську (у східних губерніях) та польську (у західних) мови поряд з державною (українською).

Програма УНГ не передбачала зміну назви держави — Української Народної Республіки, проте закликала зважати на досвід «національно-історичного минулого», а відтак запобігти крайнощів як самодержавного способу правління, так і «відсторонених теорій максималістів» (тобто, як легко зрозуміти, більшовиків та лівих українських соціалістичних партій). Форма ж державного устрою та правління в країні мала бути встановлена відповідно до «вільно висловленої волі народу»²⁷.

Як видно із програми, Українська народна громада не мала намір встановлювати диктатуру П. Скоропадського, однак

серед її членів вже визрівали думки про передачу влади одній особі з диктаторськими повноваженнями та запровадження гетьманства (правник Парчевський). Серед провідних членів УНГ були: працівник залізниці О. Лупаков, інженер-залізничник Б. Бутенко, банківський діяч А. Ржепецький, генерал-майор В. Дашкевич-Горбатський, полковники Бенецький, Г. Зеленецький, В. Каракуца, В. Глинський, капітан Богданович, осавул В. Кочубей, підпоручник Яворський-Кулібаб, прапорщики Г. Лук'яненко-Лук'янов, В. Павелко, ротмістр О. Сахно-Устимович, наказний отаман Вільного Козацтва І. Полтавець-Остриця та інші.

В. Солдатенко не погоджується з висловленою мною (спільно з О. Отт-Скоропадською) раніше тезою, що плани державного перевороту визріли у П. Скоропадського самостійно і здійснював він їх самотужки²⁸, але сам автор перед цим запереченням зазначає: «Ідея встановлення в Україні диктатури з метою протидії „руйнівним силам” виникла у П. Скоропадського ще в першій половині січня 1918 р.»²⁹. Але ж у січні 1918 року в Україні ще не було австро-німецьких військ, отже він (П. Скоропадський) дійшов такого висновку сам, бачачи абсолютну безпорадність уряду УНР та Центральної Ради, а успіхи більшовиків ще більш упевнили генерала в його правоті.

Вже в грудні 1917 року — січні 1918-го генерал П. Скоропадський ретельно готувався до повалення Центральної Ради саме силовим шляхом. Будучи почесним отаманом Вільного Козацтва, яке фактично мало дві течії — проурядову (демосоціалістичну) та антиурядову (консервативну). Остання, представлена Генеральною Радою, тон в якій задавав І. Полтавець-Остриця, прагла створити головний кістяк організації з дрібних і середніх хліборобів-власників, який став би оплотом перевороту. В Києві ж тоді у П. Скоропадського вже сформувався гурт, який, власне, був акумулятором плану повалення Центральної Ради. Останній міністр військових справ УНР полковник О. Жуковський згадував, що ще перед приходом в столицю більшовиків цей гурт (П. Скоропадський, І. Полтавець-Остриця, І. Луценко та ін.) вже був сформований і провадив активну діяльність по залученню до своїх лав прихильників, надто — з кола військовиків. «Я знав про те, — зазначає О. Жуковський, — що у нього (Луценка. — П. Г.-Н.) та других діячів, Остриця-Полтавець — Скоропадський і інші, відбу-

ваються таємні засідання в Отелі на Хрещатику біля Бесарабки, навіть отримав і я запросини на одно із таких засідань. Але не пішов, бо переконаний, що Гетманство на Україні зараз доведе її до загибелі, до знищення всіх демократичних здобутків і кине в обійми нової анархії»³⁰. Як видно, спектр залучення потенційних членів цієї організації був доволі широким і в такій мірі, що про «таємні» збори її ядра знали навіть ті, владу котрих планувалося повалити (О. Жуковський на той час був товаришем військового міністра УНР). Головним ідеологом гетьманства в цій організації був під літами лікар з Одеси, член Центральної Ради і один з лідерів партії соціалістів-самостійників І. Луценко, який, за словами того ж таки О. Жуковського, був старим щирим патріотом-українцем досить цікавого типу, «помішаний на ідеї відбудовання на Україні Гетмана і Гетманської влади»³¹. Очевидно, саме І. Луценко, вкупі з І. Полтавцем-Остряницею, схилили П. Скоропадського вперше серйозно замислитися не лише над питанням повалення Центральної Ради, а й над ідеєю відродження гетьманства.

Отже на початку 1918 року в П. Скоропадського вже склався альянс з Генеральною Радою Вільного Козацтва (І. Полтавець-Остряниця, В. Кочубей) та партією соціалістів-самостійників (І. Луценко), якими провадилася підготовча робота у двох основних напрямках: цементування й розвиток таємної організації, зміцнення та посилення навколо Генеральної Ради Вільного Козацтва заможних і середньо заможних хліборобів.

Утім, для успішного здійснення державного перевороту, як правило, потрібні не лише таємна організація, як його мозковий центр, та озброєні загони добровольчого характеру на місцях, якими по суті мали стати прихильні до П. Скоропадського вільні козаки, але дисциплінована й регулярна армійська формація. Такою воєнною одиницею мав, за задумом П. Скоропадського та І. Луценка, стати загін, що в січні 1918 року, напередодні евакуації Києва, почав формуватися на чолі з К. Прісовським для боротьби з більшовиками. Це була окрема війська формація, що на той час складалася майже винятково з колишніх старшин-офіцерів, які не мали певного, з погляду соціалістичного керівництва УНР, політичного обличчя, проте були ворогами більшовиків, з якими вони й прагли вступити у боротьбу.

Саме у формуванні цього «отряду» зі старшин енергійну участь взяв І. Луценко, який постійно приходив до Міністерства

військових справ і наполегливо прагнув докласти особистих зусиль в його становленні, а також через таємну організацію П. Скоропадського безпосередньо залучав старшин до лав загону. О. Жуковський з цього приводу згадував: «Так от Луценко виявив бажання допомогти в організації отрядів для боротьби з більшовиками. Мені і в голову тоді не могло прийти, що намір Луценка входив в плани отої Компанії (П. Скоропадський, І. Полтавець-Остриця та ін. — П. Г.-Н.). Правда отряд швидко став формуватися, але хвилі нашого пробування в Києві були вираховані, а тому не закінчився формувати на чолі з Присовським вирушив із Києва з нами. Луценко як шеф залишився при цьому отрядові. Він став добиватись щоб відділи Присовськ[ого] називались загонами. Таку невинну забаву я задовольнив. Потім виявилось, що на цей отряд Луценко став дивитись як на цілком власний отряд і що ймення загін входило в план тої Козацької Ради, які були в Білій Церкві. Почесним батьком Козацької Ради був Скоропадськ[ий]. Козацька Рада стала також формувати загони на боротьбу з більшовиками, але вона одночасно вела боротьбу і проти Центральної Ради, висовуючи Гетманом Скоропадського з цілком не демократичними принципами»³². Зазіхання І. Луценка на керівництво загonom викликало різкий протест К. Присовського, який пригрозив діячу вигнанням і доповів про ці факти О. Жуковському. Після цієї доповіді, як зазначав О. Жуковський, йому «стало більш очевидним, що тут знаходиться одно кільце „самостійницького” ланцюга», і «клубок закулісив'я уже почав передо мною троха розплутуватись»³³. З свого боку І. Луценко розпочав наполегливо перетягувати на бік прогетьманської організації самого О. Жуковського, який, проте, через певний час, після жорсткої розмови заборонив йому вести гетьманську агітацію.

Тим часом вільнокозачі загони були вигнані з Білої Церкви більшовиками, а сам П. Скоропадський та його оточення з Генеральної Козачої Ради подалися на Звенигородщину під захист загонів отамана М. Шинкаря. У Звенигородку подорожні прибули 26 січня і зупинилися в готелі «Англія», де мешкав тоді М. Шинкар³⁴. Той, своєю чергою, невдовзі повідомив про плани П. Скоропадського товариша (заступника) військового міністра УНР О. Жуковського. Військовий посадовець УНР дізнався, що П. Скоропадський намагався перетягнути отамана на свій бік і радив М. Шинкарю піти з ним у Румунію, де

П. Скоропадський мав намір оголосити набір добровольців до свого війська, що буде споряджене на гроші, які дасть Антанта, а потім рушити на визволення України. Проте М. Шинкар не пристав на пропозицію отамана Вільного Козацтва, а натомість на нетривалий час заарештував П. Скоропадського та його супутників, після чого, однак, згодом звільнив³⁵. Відтак плани за допомогою звенигородських козаків дістатися Румунії й, отримавши там фінансову і, очевидно, збройну допомогу, знярядити додатково набране військо з добровольців для визволення України від більшовиків, а, імовірно, попутньо й від соціалістичної Центральної Ради, не здійснилися.

Таким чином з січня 1918 року під час українсько-більшовицької війни та з приходом з лютого в країну, як здавалося на перших порах, союзних і прихильних до уряду УНР німців та австро-угорців, план силового усунення Центральної Ради від влади цілком логічно мусів був відпасти. Проте, як виявилось, ненадовго.

О. Жуковський згадував, що вже в березні 1918 року, після повернення Центральної Ради до Києва, «повелась серед козаків отряда Присовського, тепер Натієвського, агітація проти Центральної Ради, зміни її політики, проти жидів, проти того, що необхідно національний кабінет — як будто тоді не було національного кабінету і т. і. Стали поговарювати о перевороті. Назначен був вже і день — вівторок, про що мені стало відомим за оскільки день. Треба було негайно приймати рішучі заходи. Сил у мене під рукою небуло так багато, щоб можна було покластись на них»³⁶. Військовий міністр зазначає, що в його розпорядженні було лише 1500–1800 січовиків, а тому йти на відкриту боротьбу з повстанням, яке готувалося заколотниками, він не міг, а відтак вирішив відправити непевні частини на більшовицький фронт. Було віддано відповідний наказ про спішний вивід групи Натієва з Києва, проте міністра одразу обсіли численні як політичні (І. Луценко, О. Степаненко, О. Устимович), так і військові (надто О. Шаповал та П. Болбочан*) діячі, аби

* Загони З. Натієва таки були виведені з Києва на Катеринославщину, а потім до Харкова, де він став командиром щойно сформованого Запорізького корпусу. П. Болбочан та О. Шаповал у складі корпусу очолили відповідно 2-й Запорізький піхотний полк та 3-й Запорізький ім. гетьмана Б. Хмельницького піхотний полк. Протягом квітня, поки німецька таємна дипломатія вирішувала долю українського уряду, військовий міністр УНР О. Жуковський без погодження із союзним командуванням підготував і видав наказ про здійснення опе-

той залишив це угруповання в столиці. Проте, попри всі заходи, група Натієва таки була виведена з Києва в березні 1918 р.³⁷

Саме в цей час, в березні ж 1918 року, П. Скоропадський створює в Києві таємну організацію «Українська громада» (згодом вона почала називатися «Українська народна громада»), яку з часом планувалося переформатувати у партію. Спочатку П. Скоропадський планував змусити Центральну Раду самореформуватися та змінити уряд на більш правіший, але дуже скоро зрозумів, що на це марно сподіватися. Якщо вірити його спогадам, то П. Скоропадський у березні ще не думав про гетьманство у вигляді диктатури, і лише після 10 квітня змушений був остаточно визначитися з переворотом і ліквідацією Центральної Ради, позаяк дізнався про можливу ліквідацію німцями української державності. На початку квітня німці почали шукати шляхи до встановлення контакту із П. Скоропадським. Перша така зустріч відбулася 11 чи 12 квітня 1918 року з головою німецької військової розвідки в Києві майором Гассе (за його ініціативою). Німецького офіцера надзвичайно цікавила Українська Народна Громада. Після зустрічі П. Скоропадський зрозумів, що за потреби він зможе знайти спільну мову з німцями і, як зазначає сам у спогадах, «відчув, що чекати нічого, що всі обставини складаються так, що потрібно діяти рішуче, що чекати, допо-

рації захоплення Криму і Чорноморського флоту. Для цього зі складу «Запорізької дивізії Осібної армії» за наказом по військовій офіції УНР № 28 від 8 квітня відокремлювалася (фактично ж сюди увійшов майже весь особовий склад) кінна бригада З. Натієва. Наступ Кримської (за іншими джерелами — Севастопольської) групи бригади розпочався ударом із району Харкова через Лозову на Олександрівськ. Тут група, до складу якої входили 2-й Запорізький полк підполковника П. Болбочана (командир групи), Кінногайдамацький полк полковника В. Петріва, 2-й гарматний полк полковника Сікевича, бронедивізіон сотника Болдирева, кінногарматний гірський дивізіон полковника Алмазова, поповнилася кількома підрозділами з Легіону українських Січових стрільців австро-угорської армії, що вели наступ із Правобережжя. 19 квітня на бік Кримської групи перейшов Гуляйпільський полк на чолі з прапорщиком А. Волохом, який підняв повстання проти свого чорногвардійського командування, зокрема комісара полку Н. Махна. Українські війська зламали опір червоногвардійських загонів у Мелітополі, 21 квітня вони без бою увійшли до Сімферополя, потім — до Алушти і Бахчисарая, намірювалися наступати на Севастополь. Але в цей час прибувши до Сімферополя штаб 52-го німецького корпусу звернувся до отамана Натієва з вимогою пропустити вперед німецькі війська, які ще 18 квітня оволоділи Перекопом, і, швидко долаючи незначний опір збройних осередків Радянської республіки Тавриди, просунулися в глиб півострова. 1 травня німці зайняли Севастополь. Цьому сприяли українські частини, які 22–23 квітня відбили контрудари червоних військ, а 25–27 квітня закріпилися в Сімферополі, Євпаторії і Джанкої, висунулися до Ангарського перевалу і Феодосії.

ки через партію що-небудь вийде, може бути, буде запізно, а головне, мене лякало 12-е травня (день запланованого скликання Установчих зборів. — П. Г.-Н.). Офіцерства і людей, співчуваючих і рішучих, в мене на той час набралось багато, лише б німці не завадили. Проте тут я відчував, що можна їх переконати тримати негласний нейтралітет. Я цілу ніч не спав, але на ранок, нікому не сказавши, я був достеменно готовий діяти рішуче і негайно»³⁸. Як бачимо, зустріч з представником Оберкомандо підштовхнула П. Скоропадського до активізації підготовки перевороту. Проте, вважаю, аж ніяк не стала визначальною, позаяк такі плани вже давно виношувались П. Скоропадським та його прихильниками. Рано чи пізно і німцям, і Українській народній громаді довелось би узгодити свої позиції, позаяк усі вони мали одну мету (повалення Центральної Ради), а обставини, що склалися на той час в Україні, неминуче б змусили ці дві сили дійти до координації своїх дій. Тим не менш, окупаційне командування лише знайомилося з П. Скоропадським і аж ніяк не визначилось на користь його кандидатури. З усім тим П. Скоропадський активізував підготовку до перевороту і другий ранок після розмови з майором Гассе він «зараз-же покликав... до себе полковника Сахна-Устимовича і полковника Каракуца і доручив їм негайно набірати офіцерів, не розяснюючи цим офіцерам поки що конкретної цілі наших заходів, бо необхідно було зберігти наш план в повній тайні, аби уникнути арештів і провалу цілої справи. Гіжицькому також було доручено вербувати офіцерів і зібрати відомости про всіх тодішніх видатніших громадських діячів. Парчевський взявся перебалакати зі школою прапорщиків. Вишневський, що енергійно працював в Союзі Землевласників, взявся зробити потрібні приготування до з'їзду хліборобів, який був скликаний на 29-е квітня»³⁹.

Німці ж усе ще сподівалися вплинути на верхівку Центральної Ради й гадали, що у випадку її «реформування» й налагодження тісного співробітництва взаємини можна налагодити. 13 квітня 1918 року посол А. Мумм зустрівся з її провідниками (в тому числі з М. Грушевським), які запросили цю розмову з метою розв'язати кризу, що виникла у зв'язку зі згаданими вище наказами Г. Айхгорна. Після двогодинної розмови німецький посол дійшов остаточного висновку, що подальша співпраця з керівництвом УНР є неможливою⁴⁰. Тоді ж у неспроможності провідників реально оцінювати ситуацію переконався й фельдмаршал

Г. Айхгорн, про що 13 квітня 1918 року відверто повідомив своєму міністрові закордонних справ: «Постійне співробітництво з цими людьми, які через свої соціалістичні теорії перестають розуміти реальне співвідношення речей, неможливе»⁴¹. Все це остаточно заглибило провалля на шляху компромісу між державною владою УНР та окупаційною владою в Україні. Порозуміння на основі розумних взаємних поступок ніхто не прагнув.

Того ж дня, 13 квітня (а потім і 15 квітня), майор Гассе, до якого приєднався спеціальний помічник начальника штабу німецьких військ в Україні В. Гренера майор Ярош, що володів російською мовою, знов зустрівся з П. Скоропадським. Той виклав їм свій план і сказав, що окрім нейтралітету нічого від них не потребує. Втім, П. Скоропадський зауважив, що «був би дуже вдячний, якщо б вони завадили так чи інакше січовикам, які були тоді частиною, головним призначенням якої було охороняти уряд і Центральну Раду, якби вони завадили б їм вихід з касарень»⁴². Звичайно ж, відповіді не було, але П. Скоропадського повідомили, що, можливо, з ним захоче зустрітися генерал В. Гренер. Стало очевидно, що німці співчують намірам П. Скоропадського, але остаточно ще не визначились зі своїм вибором. Доречною з цього приводу є думка О. Федішина, який зазначає: «Німецькі офіційні джерела не згадують про ці попередні зустрічі. Поки вони відбувалися, Гренер та Мумм продовжували нарікати на відсутність належних діячів для керівництва урядом. Або помічники генерала Гассе та Ярош пішли на контакт із Скоропадським за власною ініціативою, не поставивши до відома вищій інстанції, або Гренер до завершення розробки майбутнього гетьмана та його прибічників не хотів повідомляти про ці зустрічі, оскільки не знав, чи підійде кандидатура того на посаду голови уряду»⁴³. Гадаю, друге припущення є більш вірогідним, позаяк 21 квітня В. Гренер у приватному листі до дружини зазначав: «Ми потребуємо нового уряду (в Україні), але якого уряду?»⁴⁴.

18 квітня начальник штабу німецьких окупаційних військ ген. В. Гренер і посол А. Мумм вже твердо вирішили повалити Центральну Раду, було навіть призначено дату — 28 квітня. До цього часу мало б бути обов'язково укладено Торговельний договір з УНР, а вже потім застосовано «жорсткі заходи».

23 квітня 1918 року після довготривалих кількатижневих перемовин і, як зазначав міністр закордонних справ Австро-

Угорщини граф О. Чернін, під сильним дипломатичним тиском⁴⁵ було підписано сумарний договір по товарообміну УНР з Центральними державами⁴⁶. Цей договір передбачав організацію крупного господарчого німецько-австро-угорського центру, або, кажучи простіше, величезного складу зернових продуктів, куди Центральні держави відряджали б довірених фахівців з хлібної справи, з числа найдосвідченіших і краще за всіх вивчивши умови хлібної торгівлі в колишній Росії протягом багаторічної практики, але австро-угорський Генеральний штаб упевнив імператора Карла видати указ, що доручав австро-угорським частинам збір зернових продуктів в окупованих ними областях. Для проведення такої тактики до Одеси був відряджений генерал (що до тієї пори діяв у Румунії), котрий і розпочав вести звітти свою особливу лінію «військових дій». Для оплати зернових продуктів безпосередньо народу з Відня було виділено 100 млн крон⁴⁷. Окупаційне командування вже не хотіло мати торговельні справи з українською владою.

Того ж дня (23 квітня) в Києві відбулася спільна австро-німецька нарада, в якій взяли участь ген. В. Гренер, військові представники з обох сторін та послы А. Мумм і Й. Форгач. Дипломати виступили за збереження української державності як такої, але за зміну правління, в результаті, як свідчив А. Мумм, було досягнуто «згоди про цілі, але не методи». 24 квітня учасники наради ухвалили рішення: «1. Співробітництво з [Центральною] Радою більше неможливе. 2. Не слід намагатися створювати в Україні «генерал-губернаторство». 3. У прийнятний термін слід створити український уряд, але такий уряд, який буде підпорядковуватися наказам німецького та австрійського командування. Йому доведеться гарантувати власне невтручання у необхідні воєнні та економічні заходи центральних держав»⁴⁸. Тоді ж були вироблені умови, що мали бути висунуті українській владі.

24 квітня 1918 року посол Німеччини в Україні барон А. Мумм вручив українському уряду ноту-відповідь на українські вимоги від 16 квітня 1918 року, в якій Раді народних міністрів УНР окупаційна влада виставляла власні вимоги. Того ж дня в будинку Бродського, де розташовувалось Oberkommando, в присутності Гренера, Яроша та Гассе подібні ж вимоги було представлено й П. Скоропадському. У разі неприйняття цих вимог жодною зі сторін українців німецько-австрійські війська ма-

ли ліквідувати українську державність і встановити в Україні генерал-губернаторство з повним окупаційним режимом. Як згадував П. Скоропадський, В. Гренер сказав йому, німці не втручаються в українські внутрішні справи, проте з огляду становища, що склалося в країні, і неможливості працювати з урядом Центральної Ради вони співчують намірам, які збирався здійснити П. Скоропадський. Втім, перед тим, як розпочати більш предметну розмову з цього приводу, В. Гренер запропонував йому ознайомитися з проектом їхньої угоди. Вимоги окупаційних властей в загальному зводилися до такого: «1. В часи перебування австро-угорського і німецького війська на Україні ніяка українська армія не може формуватися. Може тримати винятково лише поліцейські відділи за порозумінням з обома командуваннями. 2. Для всіх злочинців супроти союзних військ установлюються німецькі і австро-угорські польові суди. Українська юстиція має бути забезпечена проти терору політичних організацій. 3. З усіх державних установ мають бути усунені неблагонадійні елементи. Всі земельні та інші надзвичайні комітети мають бути розпущені й замінені нормальними державними або земельними органами. 4. Якщо на Україні нема військових, судових законів, то вони мають бути замінені відповідними законами Центральних держав. 5. Всі розпорядження, що гальмують торгівлю харчовими і сирими продуктами, мають бути скасовані на користь Австро-Угорщини та Німеччини. Особливо має бути допущена вільна торгівля під сильним контролем союзників і українського уряду, а всі заборони вивозу й залізничний контроль мають бути скасовані. Має бути встановлений один спільний контроль на кордоні. 6. Аграрне питання має бути розв'язане через відновлення приватної власності й виплату за розділену між ними землю. В інтересах здатності сільського господарства до експорту великі земельні господарства мають бути збережені до певних, зазначених в законі меж. 7. Фінанси й валютне питання мають регулюватися на основі взаємного порозуміння. 8. Робітниче питання має бути врегульоване на основі відповідного законодавства»⁴⁹.

П. Скоропадський згадує дещо інакші пункти. 1) визнання після перевороту умов Берестейського договору; 2) врегулювання курсу валюти; 3) встановлення правильного контролю по вивозу харчових припасів; 4) видання закону, згідно з яким німецькі війська, що знаходяться на теренах України, мали право

отримувати в районах дислокації необхідні їм харчі, за встановленими у кожній з місцевостей й відповідно до пори року цінами (вимогаOberкомандо); 5) щоби Сейм було скликано лише у той термін, коли не буде перепонів на це з боку німецьких властей; 6) прийняття зобов'язань відновлення судового апарату і спостереження за його правильним функціонуванням із застереженням на тому, аби в його складі не було демагогічних елементів; 7) відновлення вільної торгівлі; 8) у випадку виявлення лишків серед харчових припасів, що належать вивезенню за кордон, надання Німеччині права переваги на придбання цих лишків. «Ось і все», — занотував після подання цього переліку гетьман у спогадах⁵⁰, а значить, ані в квітні 1918 року, ані згодом він не вважав їх обтяжливими ані для себе, ані для Української Держави.

П. Скоропадський згадував, що одразу не підписав угоди, а попросив надіслати цей проект, перекладений російською мовою, йому додому для остаточного рішення. Звісно ж, усі ці пункти були ним прийняті (можливо, з несуттєвими застереженнями). Тоді ж В. Гренер запевнив П. Скоропадського, що той, у випадку вдалого перевороту, вповні може розраховувати на сприяння німецьких військ у справі відновлення порядку і підтримки його особисто та українського уряду. «В день же перевороту, — зауважив В. Гренер, — вони будуть триматися нейтралітету, проте крупних безладів вони на вулицях допустити не можуть», а тому дав пораду П. Скоропадському «якомога ретельніше обміркувати дії для захоплення урядових установ і особливо важливих осіб»⁵¹.

Неспроможність державної організації призводила до непідконтрольності території краю урядом, до анархізації народних мас та їхньої поступової збільшовизації. Військовий міністр УНР О. Жуковський після поїздки з інспекцією армійських складів та майна по Правобережній Україні з розпачем зазначав: «Я бачив в якому безпорядчному стані знаходиться наше село. Влади ніхто не почуває, бо її нема. Люди живуть по виробленим традиціям», додаючи, що вже тоді в деяких місцевостях сформувалася «купка рішучих крикунів відважних і вона тримала все село, як не волесть, в своїх руках. Ясно вираженого обличчя у населення не видно було. Всі інтереси і бажання групувались коло одного питання — земля»⁵². Крім того, німці вимагали від уряду УНР жорстких і планомірних заходів

щодо роззброєння населення й ліквідації «банд», але влада, зокрема Військове міністерство, відверто не зважала на такі пропозиції й, роздаючи обіцянки союзному командуванню, водночас накопичувала зброю та амуніцію на складах у провінції з метою в подальшому надати їх мережі повстанських загонів, які б мали розпочати повномасштабну війну з німецькими та австро-угорськими військами в Україні.

На цьому ґрунті німецьке та австро-угорське командування, що зневірилося у здатності української влади навести лад у державі й відновити господарство, почало перебирати адміністративний контроль у власні руки, встановлювати власну охорону над військовими складами й залізницями тощо. Головним поштовхом до таких дій була, перш за все, турбота воюючих з країнами Антанти Центральної держав в отриманні продовольства і сировини, обіцяних їм Центральною Радою за військову допомогу у вигнанні з України більшовиків та забезпечення задля цього демілітаризації населення. Українська ж влада не надто переймалася виконанням умов торговельної угоди при Берестейському договорі.

Нестабільність внутрішнього політичного й соціально-економічного стану в країні, неспроможність уряду УНР забезпечити поставку продовольства до Німеччини та Австро-Угорщини й широке обговорення в Центральній Раді умов перебування окупаційних військ в Україні створили нездоланий бар'єр між державною та окупаційною владами. Генерал Е. Людендорф лаконічно й чітко висловив причину, яка схилила Німеччину до повалення влади в УНР: «Молодий український уряд виявився неспроможним навести в країні лад і забезпечити нас (тобто німців. — П. Г.-Н.) зерном»⁵³. Розуміючи, що на поточний момент Центральна Рада не має ані сил, ані широкого кола прибічників, які стали б на її захист, німецьке командування твердо вирішило повалити її правління в країні. 25 квітня 1918 року Г. Айхгорн видав наказ про запровадження в Україні німецьких військово-польових судів, який фактично визначав фіктивне становище українського уряду⁵⁴. Формальним приводом для такого рішення став арешт (фактично — викрадення) 24 квітня 1918 року від імені до того часу нікому не відомої організації «Комітет порятунку України»⁵⁵ члена торговельно-економічної комісії УНР і впливового банкіра А. Доброго, який тісно спів-

працював з німецькими партнерами*. Командування німецької групи армій «Київ» висунуло керівництву УНР ультиматум у 24 години розслідувати справу та покарати винних. Природно, що така вимога не могла бути виконана і це добре розуміло німецьке окупаційне командування, і наступного дня Г. Айхгорн оприлюднив свій наказ про введення в Україні німецьких військово-польових судів, заборону будь-яких мітингів і зборів та обмеження свободи слова і друку.

В ніч з 26 на 27 квітня, зі згоди військового міністра УНР, німці оточили й роззброїли дивізію Синьожупанників, що була сформована в Німеччині з військовополонених вояків-українців російської армії. І хоча у своїх спогадах О. Жуковський й заперечував факт своєї згоди на роззброєння і пояснює, що у своєму виступі 27 квітня 1918 року у Центральній Раді заявив з цього приводу, що «тут нічого такого важливого не сталося; все це діло вийшло із за непорозуміння» через те, щоб «не створювати вже й так натянутих відношень громадянства до Німецького командування»⁵⁶. З усім тим, попри заперечення військового міністра про причетність до розформування дивізії, це не зовсім відповідає дійсності. Звичайно ж, він не давав на те свого наказу, проте прагнув здійснити розформування іменем військової влади УНР. Хоч як це дивно, але наріжним каменем питання бути чи не бути Синьожупанній дивізії став конфлікт навколо її командира та особисті амбіції українського військового міністра. Суть справи полягала в тому, що військовий міністр О. Жуковський безуспішно намагався усунути від командування дивізією генерала В. Зелінського й замінити його на отамана Мартинюка. «Із за цього призначення і почалась ціла історія», — засвідчував військовий міністр УНР. Німці вступилися за В. Зелінського й категоричного заперечували призначення Мартинюка. Проте О. Жуковський в особистій розмові з В. Зелінським пригрозив йому військовим судом за невиконання наказу міністра й таки змусив піти з посади «по хворості», але саме тоді й запланував розформувати дивізію. Він, зокрема, так мотивував свій намір: «Зелінський подав рапорт і таким чином гострий вузол був

* У справі викрадення А.Доброго німецьким військово-польовим судом до двох років ув'язнення були засуджені голова Ради народних міністрів УНР В. Голубович та військовий міністр О. Жуковський, який, до речі, у своїх спогадах заперечував власну причетність до цієї акції, вказуючи, що головним організатором її був міністр внутрішніх справ М. Ткаченко та його підлеглий Гаєвський.

розв'язаний так, як я хотів. Після цього я упевнився, що німці хтять значну роль грати на Україні, що просто вони хтять окупувати. Необхідно створити силу, яка б протистояла їм. А тому перш всього необхідно визволити половину дивізії з під контролю німецького. Я хотів піднімати питання про розформування їх, як не особливо дисципліновану частину, міркуючи здоровий елемент із них виділити в школу інструкторську під старшин»⁵⁷. Звичайно ж, німецьке командування дозволити цього не могло й врешті-решт наказало роззброїти синьожупанників.

Наступного дня, у неділю 28 квітня, під час вечірнього засідання Центральної Ради, перервавши виступ М. Рафеса, до зали несподівано увійшов загін німецьких солдатів на чолі з молодим лейтенантом. Січові стрільці, що охороняли приміщення, навіть не намагалися перешкодити їм. Офіцер наказав усім присутнім підняти руки догори, і солдати обшукали членів, намагаючись знайти зброю. Одразу ж було заарештовано керуючого міністерством закордонних справ Любинського і директора департаменту міністерства внутрішніх справ Гаєвського. Міністрів О. Жуковського, М. Ковалевського заарештованими лише оголосили, позаяк вони вже встигли залишити приміщення раніше. Замість міністра внутрішніх справ М. Ткаченка, якому вдалося уникнути арешту, під варту було взято його дружину. Того ж дня заарештували й голову Ради народних міністрів УНР В. Голубовича. Як згодом виявилось, такі жорсткі дії було застосовано з візи німецького слідчого у справі зникнення банкіра А. Доброго, доктора Тройде та командира XXVII корпусу німецької армії, який виконував обов'язки військового судді. А втім, цього демаршу вистачило, аби остаточно злякати й деморалізувати усе керівництво УНР.

Переворот П. Скоропадського.

29 квітня Центральна Рада ухвалила Конституцію УНР, а об одинадцятій годині того ж дня у приміщенні цирку «Гіппопалас» (поруч із нинішнім Майданом Незалежності) відкрився Всеукраїнський з'їзд хліборобів, скликаний Спілкою землевласників та українськими хліборобами-демократами. На ньому більшість ораторів пропонували передати владу одній особі. І хоча переворот планувався на ніч, П. Скоропадський, дізнавшись про настрої учасників конгресу, наказав негайно починати військову операцію, а сам поїхав до цирку і там був проголошений гетьманом.

Сьогодні достеменно відомо, що урядовці УНР знали не лише про підготовку перевороту, але й точну дату його здійснення. Якими ж, власне, силами (виключаючи роззброєних Синьожупанників) могла скористатися Центральна Рада в Києві для свого захисту? Отже, в розпорядженні уряду УНР були: Школа старшин (1200 чол.), Січові стрільці (близько 3000 чол. з кулеметними командами та гарматною батареєю), козаки з числа колишніх військовополонених (600 чол.), Школа підстаршин (близько 300 чол.). Загалом — понад 5 тисяч вояків, не враховуючи Вільних Козаків з числа мешканців столиці, яких також вже драгувала зверхнє поводження німців⁵⁸. То були сили, незадоволені німцями, але потрібні були також і сили, що були задоволені Центральною Радою і які б не перейшли на бік заколотників Скоропадського. Столичному Вільному Козацтву віри йняти не можна було, позаяк вони постійно виявляли незадоволення діяльністю влади УНР взагалі і військового міністра зокрема⁵⁹. Інші підрозділи також відверто не виявили наміру вступатися за Центральну Раду.

Що ж до Січових стрільців, то вони не були заблоковані німцями у касарнях, проте були абсолютно дезорієнтовані державним керівництвом УНР. Як згадував Є. Коновалець, Стрілецька рада ще за два тижні до перевороту дізналася про плани повалити Центральну Раду і доповіла про це членам Центральної Ради есерам І. Лизанівському, М. Чечелю та М. Шрагу, проте Стрільці так і не отримали будь-яких вказівок з цього приводу. За кілька днів, стурбований бездіяльністю політичного й військового керівництва країни, Є. Коновалець особисто розповів про майбутній переворот М. Грушевському, але той відповів, що «нічого лякатися, що він сам навідувався у німецькому Командуванні й говорив з представником німецького Командування полк. Штольценбергом та що він має певні відомости, що Центральній Раді рішуче нічого не грозить»⁶⁰. 28 квітня, в день, коли німецький загін вчиняв арешти урядовців у Центральній Раді, Стрільці повідомили заступника військового міністра УНР О. Грекова, що на Липках нашвидку організуються відділи старшин-гетьманців, а в будинку Любинського розташована штаб-квартира П. Скоропадського. О. Греков, на пропозицію Є. Коновальця обеззброїти їх, не дав дозволу на виступ «й казав лише спитати німецьке Oberkommando, як воно

ставиться до цього перевороту»⁶¹. Така позиція вищого керівництва держави повністю дезорієнтувала стрілецьтво.

Яскравим свідченням цього є, власне, сам день перевороту. Коли 29 квітня 1918 року сотня СС Ф. Черника, озброєна 12 кулеметами, переходила Софійський майдан у напрямку будівлі Центральної Ради для посилення її охорони, там по закінченні З'їзду хліборобів саме відбувся молебень на честь помазання П. Скоропадського на гетьмана. Стрільці, виконуючи наказ нікого не чіпати, пройшли повз дійство не перешкоджаючи очевидній спробі зміни влади. «Це був останній момент, в якому можна було раптовим енергійним виступом завернути біг подій, бо Німці не були би встигли прийти на поміч Скоропадському та його однодумцям», з розпачем згадував Є. Коновалець, додаючи, що «прогаєння того моменту є також виною вищої української команди м. Києва, уряду й президії Центральної Ради, яких гетьманський переворот так налякав і збентежив, що вони не були всилі дати нам (Січовим стрільцям. — П. Г.-Н.) якихось ширших директив»⁶².

В ніч з 29 на 30 квітня 1918 року Павло Скоропадський здійснив державний переворот проти Центральної Ради, чим припинив існування Української Народної Республіки. Переворот здійснила очолювана ним таємна організація «Українська народна громада». До її складу у Києві входило 300–400 активних членів старшини і вояки Першого Українського корпусу, старшини Школи прапорщиків та козаки Вільного Козацтва. Безпосередньо акцією захоплення державних і адміністративних установ Києва командував генерал В. Дашкевич-Горбацький, а окремими боївками (бойовими відділами) полковники Сахно-Устимович, Глинський, Каракуца, підполковник Бенецький, капітан Богданович та інші офіцери. Крім окремих відділів переважно з офіцерів було сформовано Охотницький полк. До всіх українських частин було надіслано агітаторів.

До вечора 29 квітня було захоплено більшу частину установ, однак найважливіші ще залишалися непідконтрольними заколотникам. Після засідання Центральної Ради загін гетьманців захопив під контроль її будинок — приміщення Педагогічного музею. Не обійшлося й без втрат. Охоронці будинку Центральної Ради — Січові стрільці — вбили трьох старшин-заколотників. Надалі ж переворот тривав без жертв. Німецькі війська при цьому зберігали нейтралітет, але, як спра-

ведливо зазначав П. Скоропадський, «очевидно готові були вмішатися, коли б на вулицях виникли більші розрухи». До другої години ночі з 29 на 30 квітня було захоплено елітарний район в Липках, Військове міністерство і Міністерство внутрішніх справ УНР, а також Державний банк, варту якого було арештовано загоном полковника О. Сахно-Устимовича. Тоді ж на бік заколотників перейшли начальник штабу Центральної Ради полковник О. Сливинський та Кінний відділ на чолі з полковником М. Аркасом. Надалі було захоплено будинок генерал-губернаторів Києва і імператорський Маріїнський палац⁶³.

Отже, чи відбувся факт державного військового перевороту? Безперечно. Втім, звернімося до наукового визначення цього чину. Юридична енциклопедія, видана Інститутом держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, подає чітке визначення ознак такого акту⁶⁴. А саме: державний військовий переворот — це збройний виступ військовослужбовців проти законної влади, уряду. Розрізняють стихійний, неорганізований виступ групи військовослужбовців (бунт) та організований (головним чином офіцерських груп), спрямований на встановлення військової диктатури (путч). Повалення цивільного режиму за допомогою військової сили здійснюється з метою встановлення влади військової хунти (як це було, наприклад, у Бразилії 1964, Греції 1967, Чилі 1973, Туреччині 1980 та ін.), влади інших цивільних осіб, що виступають проти безладдя, хаосу в країні, які неспроможна виправити чинна влада тощо. Військовий переворот завжди є державним переворотом, оскільки при цьому відбувається незаконна зміна суб'єктів державної влади.

Щодо чину генерала П. Скоропадського, то ним дійсно було застосовано заздалегідь налаштованих заколотницьких силових заходів (за попередньої домовленості з німецьким окупаційним командуванням) з метою зміни існуючого в країні політичного (від революційної демократії до одноосібної диктатури) та соціально-економічного ладу (від націоналізації, соціалізму і побудови безкласового суспільства до капіталізму й відновлення поділу суспільства на класи) і повалення цивільного режиму (від соціалістичного парламентаризму і народної міліції до опори у диктаторському правлінні на власні воєнізовані підрозділи та поліцейську службу і збройні сили іноземних держав).

Разом з тим, попри доконаний чин державного перевороту, постає питання повалення «законної влади», тобто усунення на-

родно обраної (легітимної) влади. Центральна Рада складалася переважно з представників соціалістичних партій, делегати від яких обиралися до її лав не шляхом загальних виборів за принципом народного представництва, а за практикою представництва партійного. Повноваженнями вищого національного органу Центральну Раду у квітні 1917 року наділив Всеукраїнський Національний конгрес чисельністю 1 тис. осіб, які не були представниками усіх країв і земель України⁶⁵. Отже, Національний конгрес представляв волевиявлення лише малої частини українського населення. Але все-таки Центральну Раду було визнано повноважним представником революційної демократії України російським Тимчасовим урядом та кількома європейськими державами (втім, скажімо, Центральні держави визнали її і заключили Берестейський договір, що призвело не лише до звільнення території УНР від більшовиків, а й дало змогу німецьким та австро-угорським військам «на законних підставах» окупувати Україну).

П. Скоропадський був обраний на гетьмана також на підставі «волевиявлення народу». Всеукраїнський з'їзд хліборобів, який розпочав свою роботу об одинадцятій годині 29 квітня у приміщенні цирку «Гіппо-палас» (цирк Крутикова) у Києві (тепер — це на вул. архітектора Городецького, 5), мав стати громадською опорою перевороту, послужити підтвердженням легітимності, виборності нової влади перед широкими народними масами країни. На з'їзд прибуло близько 8 тис. чоловік (найбільше в історії народного волевиявлення України від часів Б. Хмельницького), переважно селян, з яких уповноважених представників було 6 тис. 432 делегати. Як зазначалося в телеграмі з Києва на ім'я міського комісара м. Миколаїва, делегати з'їзду представляли інтереси 7–8 мільйонів селян-землевласників з 9 губерній України⁶⁶. Ще до офіційного відкриття з'їзду делегати жваво обговорювали діяльність організаційного комітету на чолі з М. Коваленком, критикували Центральну Раду, її земельний закон та земельні комітети, а також пошепки казали, що новим гетьманом слід обрати П. Скоропадського.

З'їзд привітальною промовою відкрив голова ініціативної групи селянин з Полтавщини М. Коваленко. Він також запропонував обрати головою зібрання М. Вороновича та призначити президію, до якої було обрано самого М. Коваленка та по два представника від кожної губернії⁶⁷. На з'їзді виступили з допо-

відями І. Дусан, Рейхерт та Кістяковський (від президії), а також представники з місць: Ніколаєнко (Полтавська губ.), Кучма (Херсонська губ.), Прокопенко (Чернігівська губ.), Шохотька (Полтавська губ.), Сумцов (Харківська губ.), Кузмін (Курська губ.) та Коваленко (Кременчуцький повіт). Усі доповідачі критикували політику Центральної Ради та її уряду, а найбільше земельний закон УНР, «котрий вніс на селі стільки руїни та анархії»⁶⁸. Головною тезою виступів цих представників середніх і великих землевласників була вимога: «Влада має бути твердою та сильною, всі розпорядження уряду повинні відповідати інтересам народу[,] бо в іншому випадкові народ буде незадоволений[,] Проте все слід робити для народу і коли він бачитиме[,] що уряд все робитиме [в] його інтересах[,] він залюбки віддасть усі свої сили на благо держави»⁶⁹. Після ж того, як представник Полтавщини Юрченко заявив, що влада має бути диктаторською, а отже й об'єднана в одній особі, серед зали пролунали вигуки: «Гетьмана! Гетьмана!», «Гетьмана Скоропадського!».

Особою, що перша вигукнула ім'я Скоропадського був хлібороб-демократ і його колишній співслуживець Шемет, якого гаряче підтримали селяни (колишні вояки) Полтавщини та Чернігівщини. Член Союзу земельних власників і учасник та один з організаторів З'їзду хліборобів граф Д. Гейден розповідав Н. Королю, що він, не бажаючи обрання П. Скоропадського, «зараз же підкликав до себе Бонецького і Липинського і шепнув їм, щоб вони виставили кандидатуру Б. І. Ханенка (нащадок гетьмана Михайла Ханенка)»⁷⁰. Кандидатуру Ханенка підтримали всі «ліберальні» члени Союзу хліборобів-власників, проте більшість вважала, щоб гетьман обов'язково був військовиком, як того вимагала українська традиція. На цьому особливо наполягали такі консерватори — проводирі дворянства: Брацлавського повіту Балашов, Гайсинського повіту — Севастьянов, Єлисаветградського повіту Варун-Секрет (Варун-Секретов) та багато інших. Тоді Д. Гейден виставив кандидатуру іншого військовика — Дунін-Борковського, але для більшості присутніх на з'їзді він був занадто лівим і його кандидатуру не підтримали⁷¹. Після цього було оголошено перерву, під час якої близько третьої години дня на з'їзд у супроводі двох ад'ютантів приїхав П. Скоропадський.

Сам генерал, дізнавшись про сприятливий перебіг подій на з'їзді, перед від'їздом віддав сформованому напередодні

Українською Народною Громадою т. зв. Охотницькому (добровольчому) полку наказ негайно розпочати захоплення головних державних установ у столиці, хоча й попередньо здійснити такі заходи планувалося наступного дня (30 квітня). Питання про особу майбутнього гетьмана вже не викликало заперечень і було вирішено на його користь.

По перерві, коли П. Скоропадський з'явився у бічній ложі, М. Коваленко, коротко резюмуючи волю з'їзду, звернувся до присутніх, вигукнувши: «Яка влада нам потрібна!»⁷². Після закликів до генерала П. Скоропадського «врятувати країну від хаосу і беззаконня» зала одногосно вигукнула: «Хай живе Гетьман!»⁷³ і потонула в оваціях⁷⁴. Усі закричали: «Гетьмана!», а потім, повернувшись у бік ложі П. Скоропадського почали вигукувати «Гетьман Скоропадський», що тривалий час супроводжувалося маханнями шапками та хустками. На це П. Скоропадський встав і почав кланятися делегатам з'їзду, які одразу ж закукали: «На трибуну!», після чого президія пішла запрошувати його до виступу⁷⁵. Увійшовши до зали, П. Скоропадський звернувся до зібрання з промовою: «Панове[,] дякую Вам за те[,] що Ви мені передаєте цю владу[,] Не для своєї користі беру я на себе тяготи тимчасової влади[,] одначе Ви самі добре знаєте[,] що анархія всюди почала панувати і що тільки на Вас[,] хлібороби[,] і на здоровомислячі верстви ми будемо спиратися[,] Прошу Бога[,] щоб Він дав нам силу та міцність врятувати Україну»⁷⁶. Після цього, заведені до краю хлібороби, підійняли на руки новообраного гетьмана і по залі полинуло голосне «Слава!»⁷⁷.

Як тільки натовп вгамувався, Шемет виступив із зверненням* до П. Скоропадського, яке в перерві між засіданнями з'їзду написали Д. Гейден та В. Липинський. Від імені з'їзду новообраного гетьмана привітав граф Д. Гейден⁷⁸. Учасники з'їзду одногосно ухвалили й подали йому резолюцію з низкою вимог щодо подальшого розвитку країни в земельному питанні, еконо-

* Д. Гейден і В. Липинський написали звернення до П. Скоропадського російською мовою, яку В. Липинський одразу переклав на українську. Після цього, як згадував сам Д. Гейден, «закликали Шемета. Липинський кілька разів наголос прочитав це звернення, майстерно деклямуючи. Після того заставив Шемета в нашій присутності голосно його прочитати та вивчити на пам'ять, а Липинський кожний раз поправляв при читанні Шеметом наголоси та у відповідних місцях інтонацію. Після перерви, як тільки розпочалось засідання, Шемет і виступив зі своїм зверненням до Скоропадського, після обрання» (Король Н. Як Павло Скоропадський став гетьманом України (уринок зі спогадів). — Нью-Йорк, 1967. — С. 14–15).

мічних принципів державної політики та виборчого законодавства, підготовлену ініціативною групою й зачитану присутнім І. Дуссаном⁷⁹.

Хтілося б звернути увагу в цьому контексті не стільки на анти-хаосну (вважай — антирадівську) риторика П. Скоропадського, що була у тих стінах очікуваною та логічною, скільки на окремі інші нюанси його коротенької промови. Перш за все генерал одразу ж подякував присутнім за «передачу» йому влади, не вдаючись при цьому до таких «сентиментів», як таємне голосування та інших належних при цьому процедур тощо. Крім того, такою заявою він підняв статус зібрання (а отже й кожного з присутніх) до рівня вершителів долі Батьківщини та її рятівників. Слова «не для своєї користі», «тяготи» та «тимчасової» щодо влади, мали показати делегатам з'їзду на відсутність у нього не лише особистих амбіцій і готовність з легкістю відмовитись від такого тягара та ще й за умов безладу та руїни, проте й на певною мірою самопожертву. Класичний прийом, який спонукає присутніх ще більш наполягати на своїй пропозиції і, таким чином, дає свого роду «індульгенцію» диктаторові від закидів в узурпації влади. Важливим психологічним кроком у промові було також те, що П. Скоропадський, говорячи про майбутню владу, не ототожнював її (принаймні перед делегатами з'їзду) із власною персоною; він постійно наголошував: «ВИ мені передаєте цю владу», «тільки на ВАС, ХЛІБОРОБИ, і на здравомислячі верстви будемо МИ спиратися», «щоб Він [Бог] дав НАМ силу та міцність врятувати Україну». Таким чином учасники проголошення його гетьманом мали відчувати свою власну дотичність до влади як у ту мить, так і в перспективі, а отже ще раз (до того ж у запалі усвідомлення творців історії) переконатися у вірності свого вибору: як щодо потреби країни у диктатурі, так і щодо вибору кандидата на неї — гетьманського нащадка, отамана Вільного Козацтва, бойового генерала і людини, яка є однією з них, — Павла Скоропадського. У такій справі, як державний переворот, дрібниць не буває і його організатори, як видно, це чітко усвідомлювали.

Думаю, акція була ретельно зрежисована прибічниками генерала, які вміло використали загальне незадоволення присутніх політикою Центральної Ради й так званий «ефект юрби», що врешті й призвело до овацій та загального екстазу серед присутніх на з'їзді, більшість з яких, вочевидь, навіть не підозрю-

вала не лише про позалаштункові приготування до цієї події, а й про подальший сценарій безпосереднього втілення їхнього пориву в життя.

Так закінчився державний переворот 29 квітня 1918 року, після здійснення якого було проголошено про створення Української Держави у формі Гетьманату П. Скоропадського, який кардинально змінив не лише форму, але й суть української державної моделі. Гетьман здобув диктаторські повноваження. Конституційними документами Української Держави стали гетьманська Грамота «До всього українського народу» та «Закони про тимчасовий державний устрій України». Водночас П. Скоропадський відкинув будь-які спроби довічної абсолютизації влади. Його диктатура мала бути лише тимчасовою, до стабілізації політичного й фінансово-економічного становища в країні, після чого демократично обраний Соїм (парламент) повинен був би визначити державний устрій Української Держави і форми правління в ній. До скликання Соїму законодавчі функції здійснювали фахівці міністерств, після чого закони ухвалювалися урядом і затверджувалися гетьманом. Виконавчу владу здійснювала Рада міністрів.

Українська Держава забезпечувала право приватної власності, влада взяла курс на побудову ліберального капіталізму (за економічною сутністю) із значною часткою державних монополій та впливовим прошарком великої буржуазії. Це була унітарна держава диктаторського типу із тимчасовим обмеженням демократичних свобод. Разом з тим Гетьманат був державою українського територіального націоналізму сучасного зразка (соборницька політика, українцями вважалися усі громадяни УД без різниці етнічного походження тощо), що базувався на основі українських консервативних традицій та ідеології. За час свого нетривалого існування гетьманський режим дістав визнання більш як 20-ти країн світу. Суверенітет Української Держави, як і владні повноваження самого гетьмана, де-юре були повносяжними, проте де-факто частково обмежувалися військово-політичною залежністю з боку окупаційного командування (головно — німецького), що дозволяє кваліфікувати УД як сателіта провідних Центральноєвропейських держав — Німеччини та Австро-Угорщини.

Водночас, поряд з утиском діяльності партій соціалістичного спрямування, гетьманська влада не квапилася скликати

Сойм, вирішити земельне питання (хоча б в обсязі заявлених П. Скоропадським 25 десятин) тощо, а отже село залишалося без землі й чим далі нарощувало протестні сили. Через протидію Берліна та Відня П. Скоропадський не встиг організувати регулярну армію і коли ці країни зазнали революцій та поразки у світовій війні, влада гетьмана залишилася без надійного захисту. Прагнучи заручитися підтримкою Антанти, П. Скоропадський змушений був 14 листопада змінити українوفільський уряд Ф. Лизогуба на русофільський на чолі з С. Гербелем. Прихильність Антанти до ідеї єдиної Росії, а також реальна небезпека більшовизму за умов відсутності боєздатного українського війська примусили гетьмана до активізації дій зі створення єдиного антибільшовицького фронту. Швидкоплинність й непередбачуваність подій вже не давала ані часу, ані змоги ні створити армію, ні організувати військовий блок України з Доном, кавказькими народами та прикавказькими козаками, який виношувався гетьманом раніше. Українські ж збройні формування були ненадійними і небезпідставно підозрювались гетьманськими спецслужбами у змові з радикальними соціалістами та плануванні перевороту. Карколомність військово-політичної ситуації вимагала швидких, адекватних і рішучих дій. Виявилося, що ані П. Скоропадський, ані його оточення не були готові до таких різких і, головно, радикальних перемін у вкрай стислий час. Відтак колишній бойовий генерал П. Скоропадський фактично розгубився й підпав під вплив русофільської частини свого оточення, яке досить легко вселило в нього віру в те, що за таких умов лише Антанта, а отже й «біла» Росія (читай — Добровольча армія та нашвидкуруч сколочені загони російських офіцерів у Києві), стануть гарантами існування Гетьманату. Проте задля цього слід було переглянути статус Української Держави. Як наслідок, 14 листопада П. Скоропадський підписав Грамоту про федерацію з «білою» Росією, що остаточно позбавило його будь-якої підтримки навіть з боку українських консервативних кіл. У підсумку Гетьманат було повалено 14 грудня 1918 року внаслідок пучку Січових стрільців на чолі з Директорією (14 листопада) та Української соціальної революції (народного повстання).

Цілком природно, що тоді, за часів революційних перетворень та вибуху соціально-політичних протиріч тощо, такі заходи, можливо, були прийнятними, дієвими та й «легітимними»

з огляду на так звані «потреби наведення ладу в країні в умовах соціальної анархії» чи «державотворчої (консервативно-революційної) доцільності в боротьбі з соціалістичною вакханалією». Визначень може бути стільки, скільки й бажаючих виправдати або звинуватити у чомусь ту чи іншу сторону в цю добу зламів суспільних, моральних і навіть державних, проте, за будь-яких оцінок діяльності Центральної Ради та обставин її краху, вона на світанку українського відродження «збудила національний рух» і, як зазначав Л. Жебуньов, «заслуга ж та ніколи не забудеться, як і ті люде, що сотворили її»⁸⁰.

-
- ¹ Пиріг Р. Я. Державна служба Гетьманату Павла Скоропадського // Нариси історії державної служби в Україні. — К.: Ніка-Центр, 2008. — С. 185.
- ² Народня воля. — 1917. — 31 жовт.; Нова Рада. — 1917. — 3 листоп.
- ³ Нова Рада. — 1917. — 3 листоп.
- ⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3543. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 4.
- ⁵ Там само. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 2.
- ⁶ Там само.
- ⁷ Вісти Всеукраїнського з'їзду Демократів-Хліборобів. — 1918. — 29 квіт.
- ⁸ Солдатенко В. Ф. До питання про механізм державного перевороту 29 квітня 1918 р. // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контроверсії. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. — С. 41.
- ⁹ Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка. 1907–1919 роки. — К., 2005. — С. 201.
- ¹⁰ ДНАБ, м. Київ. — Од. зб. 23.
- ¹¹ Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergünde / Von. Theophil Hornykiewicz.– Philadelphia: Ferdinand Berger & Söhne, OHG, Horn, N.Ö., 1966. — Band I. — S. 350.
- ¹² Ibid. — S. 348–349.
- ¹³ Ibid. — S. 349.
- ¹⁴ Ibid. — S. 347.
- ¹⁵ Киевская мысль. — 1918. — 12 квіт.; Народня воля. — 1918. — 13 квіт.
- ¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3543. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 57.
- ¹⁷ Див.: Гай-Нижник П. П. Фінансова політика Центральної Ради та урядів Української Народної Республіки (березень 1917 р. — квітень 1918 р.) // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: 07.00.01. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. — 32 с.
- ¹⁸ Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergünde / Von. Theophil Hornykiewicz.– Philadelphia: Ferdinand Berger & Söhne, OHG, Horn, N.Ö., 1966. — Band I. — S. 385.
- ¹⁹ Робітнича газета. — 1918. — 26 берез.
- ²⁰ Нова Рада. — 1918. — 3 берез.
- ²¹ ЦДАГО України. — Ф. 44. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1; Нова Рада. — 1918. — 28 квіт.
- ²² Киевская мысль. — 1918. — 10 марта.
- ²³ Известия Союза промышленности, торговли, финансовъ и сельскаго хозяйства Украины. — 1918. — 28 (15) апр.

- ²⁴ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Ужгород; Нью-Йорк: Накладом др. Осипа Цюпки, 1932. — Т. 2. — С. 16–17.
- ²⁵ *Несвіцький О. О.* Полтава у дні революції та в період смуту 1917–1922 рр. — Полтава, 1995. — С. 52–53.
- ²⁶ *Папакін Г.* Українська народна громада і Павло Скоропадський навесні 1918 р. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. — К., 2008. — Вип. 39. — С. 137.
- ²⁷ *Геращенко Т. С.* Українська народна громада // Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика / Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія: Історія. Економіка. Філософія. — К.: Видавн. Центр КДЛУ, 2000. — Вип. 4. — С. 199.
- ²⁸ *Отт-Скоропадська О., Гай-Нижник П.* Павло Скоропадський. Коротка хроніка життя (1873–1945) // Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ; Філадельфія, 1995. — С. 40.
- ²⁹ *Солдатенко В. Ф.* До питання про механізм державного перевороту 29 квітня 1918 р. // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. — С. 44.
- ³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3543. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 51 зв.
- ³¹ Там само.
- ³² Там само. — Арк. 51 зв. — 52.
- ³³ Там само. — Арк. 52 зв.
- ³⁴ *Скоропадський П.* Від початку 1918-го року до проголошення Гетьманства // Хліборобська Україна. — Кн. IV. — 36. VII і VIII. — Відень, 1922–1923. — С. 45–46.
- ³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3543. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 52 — 52 зв.
- ³⁶ Там само. — Арк. 117 зв.
- ³⁷ Там само. — Арк. 77 — 77 зв.
- ³⁸ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ; Філадельфія, 1995. — С. 141.
- ³⁹ *Скоропадський П.* Від початку 1918-го року до проголошення Гетьманства // Хліборобська Україна. — Кн. IV. — 36. VII і VIII. — Відень, 1922–1923. — С. 74.
- ⁴⁰ *Федюшин О.* Украинская революция. 1917–1918. — М.: ЗАО «Центрполиграф», 2007. — С. 156–157.
- ⁴¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. — К.: Наукова думка, 1997. — Т. 2. — С. 347.
- ⁴² *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ; Філадельфія, 1995. — С. 142.
- ⁴³ *Федюшин О.* Украинская революция... — С. 162–163.
- ⁴⁴ Там же. — С. 158.
- ⁴⁵ *Чернин О.* В дни мировой войны. Воспоминания бывшего австрийского министра иностранных дел. — М.; Пг.: Гиз, 1923. — С. 271.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2592. — Оп. 1. — Спр. 65. — Арк. 84–85 зв.
- ⁴⁷ *Чернин О.* В дни мировой войны... — С. 271–272.
- ⁴⁸ *Федюшин О.* Украинская революция... — С. 160.
- ⁴⁹ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Ужгород; Нью-Йорк: Накладом др. Осипа Цюпки, 1932. — Т. 2. — С. 31–32.
- ⁵⁰ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 148.
- ⁵¹ Там само. — С. 148–149.
- ⁵² ЦДАВО України. — Ф. 3543. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 81.

- ⁵³ *Людендорф Э.* Мои воспоминания о войне. 1914–1918 гг. — М., 1924. — С. 274.
- ⁵⁴ Нова Рада. — 1918. — 27 квіт.
- ⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3543. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 113.
- ⁵⁶ Там само. — Арк. 112.
- ⁵⁷ Там само. — Арк. 79 — 79 зв.
- ⁵⁸ Там само. — Арк. 117 зв.
- ⁵⁹ Там само. — Арк. 77.
- ⁶⁰ *Коновалець Є.* Спомини й уваги // *Кучабський В., Безручко М., Коновалець Є.* Золоті ворота. Історія Січових Стрільців. 1917–1919. — Львів; Рочестер, 2004. — С. 267.
- ⁶¹ Там само. — С. 268.
- ⁶² Там само. — С. 268–269.
- ⁶³ *Скоропадський П.* Спомини. — К., 1992. — С. 89, 109–110, 140; *Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З.* Історія українського війська. — Львів, 1992. — С. 44.
- ⁶⁴ Юридична енциклопедія. — Т. 1. — К., 1998. — С. 463–464.
- ⁶⁵ *Павленко І.* Відновлення Української Держави. — Буенос-Айрес, 1951. — С. 14.
- ⁶⁶ Державний архів Миколаївської обл. (ДАМО). — Ф. р-5547. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 1.
- ⁶⁷ Голос Юга (Єлисаветград). — 1918. — 3 мая.
- ⁶⁸ ДАМО. — Ф. р-5547. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 1.
- ⁶⁹ Там само.
- ⁷⁰ *Король Н.* Як Павло Скоропадський став гетьманом України (уришок зі спогадів). — Нью-Йорк, 1967. — С. 14.
- ⁷¹ Там само.
- ⁷² Голос Юга (Єлисаветград). — 1918. — 3 мая.
- ⁷³ *Полонська-Василенко Н.* Історія України. — Т. 2. — Мюнхен, 1976. — С. 489–490; *Кущинський А.* Патріот і Державний Муж України. — Чикаго, 1974. — С. 16.
- ⁷⁴ ДАМО. — Ф. р-5547. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 1.
- ⁷⁵ Голос Юга (Єлисаветград). — 1918. — 3 мая.
- ⁷⁶ ДАМО. — Ф. р-5547. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 1–2.
- ⁷⁷ Там само. — Арк. 2.
- ⁷⁸ *Король Н.* Як Павло Скоропадський став гетьманом України (уришок зі спогадів). — Нью-Йорк, 1967. — С. 14–15.
- ⁷⁹ Голос Юга (Єлисаветград). — 1918. — 3 мая.
- ⁸⁰ Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка. — К., 2005. — С. 210.

